

Emotionele ontwikkeling

Omschrijving fasen en bijbehorende begeleidingstijl

Emotionele ontwikkeling

Omschrijving fasen en bijbehorende begeleidingsstijl

Sandra Zaal

Gz-psycholoog/orthopedagoog-generalist

Margriet Boerhave

Video-interactie begeleider, trainer/coach

3e herziene druk, februari 2022

Deze publicatie is op te vragen bij Cordaan en digitaal beschikbaar via de website van Cordaan. Voor overname en gebruik van tekst uit deze publicatie dient u contact op te nemen met de auteurs.

www.cordaan.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Inleiding	9
1 Adaptatiefase (0-6 maanden)	13
1.1 Passende begeleidingsstijl bij de adaptatiefase (0-6 maanden)	
1.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase	
2 Eerste socialisatiefase (6-18 maanden)	16
2.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste socialisatiefase (6-18 maanden)	
2.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase	
3 Eerste individuatiefase (18-36 maanden)	18
3.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste individuatiefase (18- 36 maanden)	
3.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase	
4 Identificatiefase (3-7 jaar)	21
4.1 Passende begeleidingsstijl bij de identificatiefase (3 -7 jaar)	
4.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase	
5 Realiteitsbewustwording (7-12 jaar)	24
5.1 Passende begeleidingsstijl bij de realiteitsbewustwording (7-12 jaar)	
5.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase	
Tot slot	27
Overzicht van de emotionele ontwikkeling	28
Bronnen en andere leessuggesties	30

Voorwoord

Deze publicatie over de emotionele ontwikkeling is een herziene versie van de uitgave uit 2008. In de afgelopen jaren is gebleken dat er veel belangstelling voor de omschrijving van de fasen en bijbehorende begeleidingsstijl is. De publicatie blijkt niet alleen bruikbaar te zijn voor mensen met een verstandelijke beperking maar ook voor werkvelden als kinderopvang, (speciaal) onderwijs, jeugd- en pleegzorg, ggz en (forensische) psychiatrie.

De afgelopen jaren is er op Europees niveau veel ontwikkeld en gepubliceerd op het gebied van emotionele ontwikkeling. Deze ontwikkelingen zijn een belangrijke aanleiding om de publicatie te herzien. De inhoud van de eerste publicatie is tot stand gekomen in samenwerking met Marianne Koster, destijds werkzaam bij Amsta. De derde herziene versie is in zijn geheel aangepast door Sandra Zaal en Margriet Boerhave en uitgegeven door Cordaan.

Bij de totstandkoming van deze versie willen wij Wilma Mathurin, Jolanda Vonk, Theo van der Aa, Anne de Waard, Ineke Teijmant en Marije Matzinger hartelijk danken voor hun feedback. En in het bijzonder bedanken wij Anton Došen voor zijn toestemming om de Schaal voor de Emotionele Ontwikkeling als basis voor deze publicatie te mogen gebruiken. Daarbij heeft hij aangegeven dat de publicatie als inleiding voor uitgebreide literatuur over emotionele ontwikkeling kan dienen en een praktische handleiding bij toepassing van de Schaal Emotionele Ontwikkeling kan zijn.

Inleiding

Voor ieder mens, met of zonder verstandelijke beperking, gelden dezelfde menselijke behoeften. Naast de basisbehoeften (eten, drinken, slapen etc.) is het emotionele welbevinden van wezenlijk belang. Mensen hebben het nodig om zich veilig, verbonden, competent en gewaardeerd te voelen en om zelf regie op hun eigen leven te kunnen uitoefenen. Deze behoeften zijn aanwezig vanaf de geboorte en blijven het hele leven van belang.

Wij hopen dat deze publicatie zal bijdragen aan de kwaliteit van ondersteuning aan kwetsbare mensen van jong tot oud. Het biedt informatie en handvatten om de emotionele ontwikkeling te herkennen en te begrijpen. Het blijft belangrijk om hierbij aan te geven dat de publicatie bedoeld is om een aanzet te geven voor gerichte individuele adviezen op maat. Per hoofdstuk worden opeenvolgende fasen van de ontwikkeling behandeld. Hieronder volgt eerst algemene achtergrondinformatie.

Disharmonisch profiel: wanneer ontwikkelingsaspecten uit balans zijn

In de praktijk blijkt dat kennis van het niveau van de emotionele ontwikkeling van een cliënt nodig is om de begeleidingsstijl goed bij hem¹ te kunnen laten aansluiten. Bij veel cliënten zien we een zogeheten disharmonisch ontwikkelingsprofiel. Dit betekent dat de verschillende aspecten in de ontwikkeling van de persoon niet in evenwicht met elkaar zijn. Een disharmonisch profiel maakt vooral emotioneel kwetsbaar en juist vanuit die emotionele kwetsbaarheid ontstaat bij veel cliënten psychische/psychiatrische problematiek en/of moeilijk verstaanbaar (signaal)gedrag.

Bij disharmonische profielen wordt gevonden dat de cognitieve aspecten verder ontwikkeld zijn dan de emotionele aspecten (Došen, 2014; Došen & Vonk, 2018). Het gevaar van overschatting is groot wanneer niet duidelijk is op welk emotioneel niveau een cliënt functioneert. Draagkracht speelt hier een belangrijke rol, naast het kunnen, is het aankunnen essentieel voor een evenwichtige ontwikkeling.

Emotionele ontwikkeling in plaats van sociaal-emotionele ontwikkeling

Om een cliënt aan te spreken op het niveau dat bij hem past is het dus noodzakelijk een goed beeld van zijn emotionele ontwikkeling te hebben. Wij geven in deze publicatie een omschrijving van de verschillende fasen van de emotionele ontwikkeling.

Als uitgangspunt hebben we de fasen van de emotionele ontwikkeling genomen zoals beschreven door prof. dr. Anton Došen, psychiater/kinderpsychiater.

In deze herziene uitgave spreken we bewust over de emotionele ontwikkeling in plaats van sociaal-emotionele ontwikkeling. Bij de gebruikelijke psychosociale ontwikkeling kan het verloop van de emotionele ontwikkeling niet losgekoppeld worden van de cognitieve en sociale ontwikkeling. Bij kinderen met een verstandelijke beperking zien we vaak dat deze drie ontwikkelingsaspecten niet parallel verlopen (Došen, 2014; Došen & Vonk, 2018).

¹ in verband met de leesbaarheid is voor 'hem' gekozen. Lees: 'hem/haar/hen'.

Een pasgeboren kind start met de regulatie van de basale fysiologische functies en met de activering van het emotionele systeem dat onmisbaar is voor aanpassing en overleving. Door de input en verwerking van prikkels van buitenaf en door rijping van de hersenschors wordt in deze allereerste ontwikkelingsfase de cognitieve ontwikkeling gestimuleerd. Door de integratie van emotionele en cognitieve ontwikkeling ontstaat er besef van eigen bestaan, dit is de eerste stap naar de persoonlijkheidsvorming.

De volgende stap is de bewustwording van het bestaan van anderen, leidend tot verdere sociale ontwikkeling. Door cognitieve ontwikkeling ontstaat gewaarwording van prikkels, geheugen, waarnemen, kennis, ervaring, aandacht en bewustzijn. Door sociale ontwikkeling komt het besef van het bestaan van zichzelf in de interactie met andere mensen en met hun psychische wereld (gevoelens, gedachten, gedrag).

Vanuit bovenstaande beschrijving is sprake van emotionele ontwikkeling voorafgaand aan de cognitieve en sociale ontwikkeling. Dat is de reden waarom emotionele en sociale ontwikkeling onderscheiden worden.

Ontwikkelingsdynamische benadering van Došen

In de benadering van Anton Došen wordt ervan uitgegaan dat de emotionele ontwikkeling in fasen verloopt. Došen heeft in zijn uitwerking meerdere inzichten gecombineerd, onder andere de theorieën van Piaget, Luria, Mahler, Panksepp en Bowlby. Gedrag wordt bekeken vanuit biologische, psychische/psychologische en sociale dimensies. Elke dimensie staat met de andere in verband en ze beïnvloeden elkaar. Naast deze dimensies staat in de ontwikkelingsdynamische benadering de ontwikkelingsdimensie centraal. Met andere woorden, wat heeft iemand meegemaakt, op welk ontwikkelingsniveau functioneert hij nu en wat is nodig om tot verdere ontwikkeling te komen?

De emotionele ontwikkeling speelt hierbij steeds een grote rol. Wanneer het de gemoedstoestand van een persoon op dat moment betreft, spreken we over het emotioneel niveau van functioneren. Binnen de emotionele ontwikkeling is de ontwikkeling van de gehechtheid een belangrijke pijler. Daarin staat het begrip 'basisveiligheid' centraal (Zaal & Boerhave, 2022). De mate waarin het kind of de volwassene zich veilig voelt, is van invloed op de draag- en veerkracht, die nodig zijn om tot ontwikkeling te komen.

Schaal voor Emotionele Ontwikkeling

Došen heeft de inzichten uit de ontwikkelingsdynamische benadering verwerkt in een vragenlijst die als leidraad genomen kan worden bij een interview voor het maken van een inschatting van de emotionele ontwikkeling. Deze vragenlijst; Schaal voor Emotionele Ontwikkeling (SEO), is opgedeeld in verschillende domeinen.

De SEO is de afgelopen jaren doorontwikkeld van SEO-R naar de SEO-R² onder andere op basis van wetenschappelijk onderzoek (Morisse & Dosen, 2017; Morisse, 2020, 2021). De SEO-R² wordt als semigestructureerd interview vooral gebruikt bij complexe casuïstiek. Het resultaat van de schaal geeft aan in welke fase een cliënt doorgaans verkeert. Daarnaast is het profiel van functioneren op de verschillende domeinen van belang. Dit profiel geeft aanwijzingen en handvatten voor passende ondersteuning in de praktijk.

De afgelopen jaren is in Europees verband, Network of European professionals on Emotional Development (NEED), de Scale of Emotional Development-Short (SED-S) ontwikkeld (Sappok, e.a., 2016). In het Nederlands, de SEO-V; een verkorte versie op basis van de SEO-R².

De SEO-V heeft tot doel snel en goed onderbouwd te komen tot een inschaling van de emotionele ontwikkeling om een eerste zicht op het profiel van functioneren te krijgen. Daarmee vervult het de rol van een screeningsinstrument en is meer geschikt voor niet al te complexe casuïstiek. Daarnaast kan het gebruikt worden voor data-verzameling voor wetenschappelijk onderzoek.

In deze publicatie nemen wij de SEO-R² als uitgangspunt in onze verdere beschrijving. Deze schaal gaat dieper en breder in op de emotionele ontwikkeling en geeft handvatten en advies voor de bejegening.

Handvatten en advies voor de bejegening

De SEO-R² helpt om gedrag beter te begrijpen en de omgeving aan te passen aan de emotionele behoeften van de cliënt. Door zicht te krijgen op behoeften en motivaties kunnen het gedrag en de psychische gesteldheid begrepen en verklaard worden. Onderliggende behoeften en motivaties bepalen het emotionele ontwikkelingsniveau en niet (noodzakelijk) het gedrag. Het is belangrijk om emoties te lezen, te interpreteren en te begrijpen om ze te kunnen inschatten en betekenis aan te verlenen.

Afname van de SEO-R² vindt plaats door een professionele inschaler (een gedragswetenschapper en/of een daarvoor geschoolde diagnostisch medewerker). Kennis van het verloop van de ontwikkeling en de fasen van emotionele ontwikkeling is noodzakelijk om tot juiste inschatting te komen. De schaal wordt in interviewvorm afgenomen bij twee of meer informanten die de cliënt goed kennen. Het liefst een combinatie van begeleiders en verwanten². Vervolgens vindt er op basis van deze inschaling een vertaalslag naar de praktijk plaats.

De vragen in de SEO-R² beslaan verschillende aspecten (domeinen) van de emotionele ontwikkeling. Er wordt gekeken in welke ontwikkelingsfase een kind/cliënt zich bevindt met betrekking tot:

- omgaan met 'emotioneel belangrijke anderen'
- omgaan met het eigen lichaam
- beleving van zichzelf in interactie met de omgeving
- omgaan met een veranderende omgeving - permanentie van object
- angsten
- omgang met 'gelijken'
- omgang met materiaal
- communicatie
- differentiatie van emoties
- agressieregulatie
- invulling vrije tijd - spelontwikkeling
- morele ontwikkeling
- regulatie van emoties

² Er is een Experimentele versie Vragenlijst Emotionele ontwikkeling beschikbaar die met de betrokkene zelf afgenomen kan worden (Vonk, 2021)

Bij de uitwerking van de verschillende fasen in deze publicatie hebben we de zojuist genoemde aspecten/domeinen als leidraad gebruikt. Wij hebben de begeleidingsstijl per fase toegevoegd en vooral uitgewerkt in praktische handvatten. De fasen beslaan wisselende periodes in tijd, de ene fase is langer dan de andere, zie overzicht van de fasen in het kader. Houd hier rekening mee bij de aangereikte handvatten, het maakt uit of je in het begin van een fase zit of aan het einde.

Tot slot eindigen we iedere fase met een beschrijving van de kenmerkende problematiek die voor kan komen bij de beschreven fase. Deze beschrijving is wederom gebaseerd op materiaal van Anton Došen (Došen, 2014; Morisse & Došen, 2017).

Bij de beschrijving van de fasen wordt veelal de term 'kind' gebruikt omdat er sprake is van stadia in de emotionele ontwikkeling. Bij de beschrijving van de begeleidingsstijl en de kenmerkende problematiek die voor kan komen bij een inadequaat begeleiding, is voor de term 'cliënt' gekozen omdat in dit deel de vertaalslag naar de begeleidingsbehoefte wordt gemaakt. Voorbeelden die gebruikt zijn in de begeleidingsstijl komen voort uit de doelgroepen kinderen, jongeren en volwassenen.

In de beschrijving van de emotionele ontwikkeling worden de volgende fasen onderscheiden:

1	Adaptatiefase	: 0 – 6 maanden
2	Eerste ³ Socialisatie	: 6 – 18 maanden
3	Eerste ⁴ Individuele	: 18 – 36 maanden
4	Identificatiefase	: 3 – 7 jaar
5	Realiteitsbewustwording	: 7 – 12 jaar

De ontwikkeling van kinderen/jongeren loopt nog door in een 6e en 7e fase tot de leeftijd van 25 jaar waarbij het brein is uitgerijpt tot volwassenheid. Deze fasen worden verder uitgewerkt binnen het Europese netwerk (NEED). In het nieuwe boek van Jolanda Vonk wordt hier al een aanzet gegeven (Vonc, 2021).

Voor uitgebreide informatie verwijzen we naar de bronvermelding en leessuggesties. Deze zijn te vinden in de bijlagen waar ook een beknopt overzicht van de emotionele ontwikkeling a.d.h.v. de SEO-V is opgenomen.

³ Tweede socialisatie loopt van 12-17 jaar (Došen, A.)

⁴ Tweede individuatie loopt van 17-25 jaar (Došen, A.)

1 Adaptatiefase (0 – 6 maanden)

In deze fase is een kind voornamelijk bezig zich fysiek aan te passen (adaptatie) aan het leven buiten de baarmoeder: op eigen kracht ademen, gewenning aan voeding, waak-/slaapritme, verwerken van sensorische (zintuiglijke) prikkels, bijvoorbeeld geluiden en aanraking, bewogen worden, temperatuurregulatie, enzovoort. Het contact met de volwassene verloopt nog geheel via de nabijheidszintuigen: lichamelijke gewaarwordingen die men ervaart in tast, reuk en smaak. Aanrakingsgevoel is al bij de geboorte aanwezig, maar de baby gaat nog 'leren' om de aanraking adequaat te verwerken en er plezier mee te beleven. Huilen is in deze fase de belangrijkste manier om nabijheid te vragen, aandacht of contact te bewerkstelligen. Huilen staat voornamelijk nog voor lichamelijk ongemak (honger, dorst, pijn, vermoeidheid, te veel prikkels, gespannen sfeer).

Na twee maanden ontwikkelt zich interactie door akoestische (gehoor) en visuele (gezichtsvermogen) prikkels. In deze fase zijn aanraking, geluiden maken, gelaatsuitdrukking en oogcontact tussen ouder(s) en kind ('wederzijdse stimulatie') zeer belangrijk voor de onderlinge interactie.

Het kind laat lichamelijke spanning en ontspanning zien en toont zich lichamelijk opgewonden als het zich niet prettig voelt. Het kind toont angst en onvrede bij vreemde of intensieve sensorische prikkels. Deze gevoelens van angst en onvrede zijn gericht naar zichzelf en zijn omgeving. Verder ontdekt het kind in deze fase zijn eigen lichaamsdelen, dit start al in de baarmoeder. In de adaptatiefase wordt de omgeving nog voornamelijk via de mond verkend.

Het kind heeft nog geen besef dat iets nog bestaat op het moment dat hij het niet meer ziet ('weg = weg'). En heeft nog geen of slechts beginnende interesse in materiaal, hooguit toevallig ontdekkend. Er is geen gericht contact met leeftijdsgenootjes. Het proces van gehechtheid begint al tijdens de zwangerschap maar daadwerkelijk gehechtheidsgedrag (huilen bij weggaan, lachen bij terugkeer, volgen met de ogen) is pas vanaf circa vijf maanden te zien.

1.1 Passende begeleidingstijl bij de eerste adaptatiefase (0-6 maanden)

De begeleiding is er op gericht om bij te dragen aan het psychofysiologisch evenwicht: een evenwicht tussen lichamelijke en psychische gesteldheid. Zorgen voor rust en ontspanning, en het aanbrengen van regelmaat in activiteit en inactiviteit, staan centraal. Dit betekent een individuele benadering. Hierbij is het volgende belangrijk: indien passend bij de onderliggende behoefte, lichamelijk contact, masseren, waarbij een afstemming plaatsvindt en er op de signalen wordt gereageerd (responsiviteit). Volg het tempo van de ander en stem hierop je mate van contact af. Koesteren, troosten en steunen brengen vaak weer rust bij signalen van lichamelijk ongemak.

Lichaamstaal (mimiek, intonatie, tempo, enzovoort) is belangrijk en dient in overeenstemming te zijn met de uitgezonden boodschap. Dat betekent dat je, als je zelf gespannen bent, de verzorging beter aan een ander vertrouwd persoon kan overdragen.

De ondersteuning is in deze fase gericht op bescherming tegen te intensieve of te veel verschillende prikkels. Op deze manier kunnen sensorische prikkels verwerkt worden. Zorg daarom voor passend, veilig materiaal.

Daarnaast is een overzichtelijke en eenvoudige structuur van ruimte, tijd en personen van belang. De leefruimte zal betrekkelijk klein en overzichtelijk zijn, binnen deze ruimte dient een grote mate van voorspelbaarheid, regelmaat en een vast ritme van rust en activiteit te zijn. Ondersteuning bij lichamelijke verzorging staat veelal centraal: denk aan eten, drinken, verschonen, wassen, enzovoort. Hiervan dienen herhalende activiteiten gemaakt te worden waarbij wisselwerking op de voorgrond staat. Afhankelijk van het ontwikkelingsniveau; om beurten bewegen (wiegen, bewegingen spiegelen), geluiden over en weer, wisseling in geluidritmes en intonatie (liedjes, rijmpjes). Door goede zorg en beurediging van basale behoeftes, wordt vertrouwen opgebouwd. Met vertrouwen wordt de basale emotionele veiligheid bedoeld. Dit is onverbrekelijk verbonden met een veilige gehechtheid (Zaal & Boerhave, 2022). Zorg voor een affectief bewuste benaderingswijze, geen confrontatie met gedrag. De houding is niet corrigerend maar toedekkend, ondersteunend en begeleidend.

Kernwoorden adaptatiefase

- sensorische integratie⁵
- lichaamstaal, lichamelijke verzorging en lichamenlijk contact
- individuele benadering
- rust, ontspanning
- reguleer en doseer prikkels
- constantheid in omgeving
- responsiviteit (stimulatie van hechtingsgedrag)
- eenvoudige structuur van ruimte, tijd (regelmaat), personen en activiteiten.

1.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase

De eerste fase is de basis van de persoonlijkheidsontwikkeling waar volgende fasen op gebouwd worden. In ongunstige omstandigheden kan deze fase steeds op de voorgrond treden. Bij een volwassen persoon kan deze eerste ontwikkelingsfase gevonden worden bij mensen met een (zeer) ernstige verstandelijke/meervoudige beperking, bij mensen met een ernstige⁶ autismespectrumstoornis, bij bepaalde genetische syndromen en bij crisis of een ernstige regressie bij een psychiatrische stoornis (bv. bij een psychotische toestand).

In deze fase kunnen problemen met (psycho)fysiologische regulatie (psychofysiologische stress) ontstaan, hetgeen bij lang aanhouden kan leiden tot volledige uitputting.

Mogelijk signaalgedrag: stress en/of lichamenlijk ongenoegen uit zich in onrust, angst, woede-uitbarstingen, automutilatie (zelfverwondend gedrag), stereotypieën, teruggetrokkenheid, passiviteit, slaap- en eetproblemen, zelfstimulatie, ontregeling bij verandering in omgeving, problemen met sensorische integratie.

Aspecten van bejegening bij kenmerkende problematiek in deze fase:

Onvoorwaardelijke acceptatie, nabijheid en veiligheid bieden, individuele en geruststellende benadering, indien nodig helpend begrenzen en sturing. Geen confrontatie en niet verwachten dat verantwoordelijkheid kan worden genomen voor eigen handelen.

Affectiviteit doseren passend bij de behoefte en de verwerkingsvermogens bij ontreddering en ontregeling. Houvastbiedende benadering door ritme en regelmaat in een voorspelbare omgeving. Contact maken o.a. door spiegelen.

⁵ Sensorische integratie is het proces waarbij informatie uit het lichaam en prikkels vanuit de buitenwereld via de zintuigen worden opgenomen en op elkaar worden afgestemd.

⁶ Hier wordt verwezen naar de ernsttaxatie in de DSM 5 bij ASS waarin in drie niveaus kan worden aangegeven welke mate van ondersteuning wordt vereist is. Hier wordt niveau 3 bedoeld.

2 Eerste socialisatiefase (6 – 18 maanden)

In deze fase staat de gehechtheidsrelatie tussen het kind en zijn belangrijke verzorgers centraal. Tijdens dit proces voelt het kind zich veelal nog één met de verzorger die als een soort verlengstuk functioneert. Er is nog geen differentiatie tussen het kind en de ander. Het opbouwen van basale emotionele veiligheid is cruciaal. Het kind kan in paniek raken bij afscheid van de vertrouwde figuur of wanneer deze uit het zicht is. Het heeft nog weinig besef dat het een zelfstandig wezentje is en 'weg' is nog steeds 'weg'. Omdat het kind daarnaast wel een besef begint te krijgen dat personen en voorwerpen bestaan (persoons- en objectpermanentie), ervaart het ook gemis als de vertrouwde persoon er even niet is. De nabijheid van de vertrouwde volwassene biedt veiligheid en daarbinnen durft het kind zijn activiteiten te doen. Het kind is in deze fase ook eenkennig. Rond de leeftijd van negen maanden gaat het kind een beroep doen op de ouder om zijn stress te reguleren. Het kind doet een beroep op de ouder door contact te maken zoals lachen, wijzen, geluiden maken, huilen.

De 'belangrijke ander' is de buffer voor de door het kind ervaren stress. Wanneer het kind de ouder op een adequate wijze 'gebruikt' voor stressregulatie is er sprake van een veilige gehechtheid. Voor een uitgebreidere beschrijving van de gehechtheidsfase verwijzen wij naar onze herziene tweede publicatie Gehechtheid, basisveiligheid, basisvertrouwen; begeleiding en behandeling (Zaal & Boerhave, 2022).

Het kind ontdekt dat het zijn eigen lichaam kan gebruiken om iets te pakken, aan te raken enzovoort. Het kind gaat op zoek naar voorwerpen die het kort daarvoor nog gevoeld heeft. Vooral vorm en geluid van materiaal worden ontdekt. Het kind kent lust- en onlustgevoelens en kan liefde, angst en woede tonen. Ongenoegen toont het kind nog heel ongecontroleerd naar de omgeving. Er is een beginnende interesse in leeftijdsgenootjes. Het kind begint naar voorwerpen te wijzen en te benoemen met "die!" of soms, heel beginnend, het voorwerp bij de naam te noemen.

2.1 Passende begeleidingsstijl bij de eerste socialisatiefase (6-18 maanden)

De begeleiding is gericht op het bewerkstelligen van basale emotionele veiligheid die gebaseerd is op vertrouwen in de voorspelbare begeleider. Een individuele benadering, met veel nabijheid en met veel helpende begrenzing en regulatie vanuit de omgeving, is hier van toepassing.

Lichamelijk contact, in het zicht zijn, voorspelbaarheid in doen en laten, vaste rituelen en ritmes dragen hieraan bij. In deze fase is het, net als in de vorige fase, belangrijk dat de omgeving veel structuur en veiligheid biedt.

Vanuit een veilige nabijheid kan gestimuleerd worden om op onderzoek uit te gaan: eenvoudig in/uit materiaal, actie/reactiespel, sensorisch ontdekken. Zorg wel dat je zichtbaar en beschikbaar blijft tijdens activiteiten. Spelletjes als kiekeboe, verstopspelletjes en contactspelletjes (rijmpjes, eenvoudige liedjes zingen zonder achtergrondmuziek) passen ook goed in deze fase, indien dit bij het overige ontwikkelingsniveau aansluit.

De communicatie bestaat uit lichaamstaal en korte zinnen (één- of tweewoords) gekoppeld aan het hier en nu. Aanraken en oogcontact maken alvorens je de boodschap overbrengt, is belangrijk. Confrontatie met het eigen (ongewenste) gedrag wordt nog steeds weinig gebruikt. Op deze ontwikkelingsleeftijd wordt de betekenis van het woordje “nee” wel begrepen maar kan nog niet worden uitgevoerd. Dat betekent dat je als begeleider nog niet de verantwoordelijkheid bij de ander kan neerleggen voor zijn doen en laten. Hulp bieden is belangrijk. Leg de verantwoordelijkheid bij jezelf. Boos worden helpt niet, uit de situatie halen, de handeling onderbreken of ombuigen naar wat wel kan, is een betere optie. Het is belangrijk dat het gedrag actief veranderd wordt; je moet zelf optreden.

Kernwoorden eerste socialisatiefase

- lichamenlijk contact
- ‘belangrijke ander’
- gehechtheid
- vertrouwen
- voorspelbaarheid: structuur, veiligheid en regulatie
- basale veiligheid
- begin eigen stress-regulatie
- individuele benadering en nabijheid
- helpend begrenzen en actief ingrijpen
- imitatie- en exploratiegedrag
- sociale stimulatie/spelletjes
- persoons- en objectpermanentie
- omgaan met materiaal

2.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase

Basale emotionele onveiligheid. Verstoring van de gehechtheid: angstig vermijding, ambivalent of gedesorganiseerde gehechtheid.

Mogelijk signaalgedrag dat, zowel bij kinderen als volwassenen, zichtbaar kan zijn: vasthouden van lichamenlijk contact, protestgedrag, contactstoornis, agressiviteit t.o.v. ‘belangrijke ander’, onrust, hevige angsten, angst voor vreemden, apathie in bedreigende situatie, wanen, angst voor verandering, snelle stemmingswisselingen (o.a. depressiviteit), impulsief reageren bij frustratie, regressief gedrag, zelfverwondend gedrag bij hoge frustratie, dwangmatig bezig met materiaal, ontwikkeling van rituelen.

Aspecten van bejegening bij kenmerkende problematiek in deze fase:

Onvoorwaardelijke acceptatie, basale veiligheid en vertrouwen bieden, individuele benadering, helpend begrenzen en actief ingrijpen indien nodig (sturing). Geen confrontatie en niet verwachten dat verantwoordelijkheid kan worden genomen voor eigen handelen. Samendoen staat hier centraal.

Affectiviteit doseren passend bij de behoeften. Aan het eind van deze fase nabijheid op afstand (wel zichtbaar).

3 *Eerste individuatiefase (18 – 36 maanden)*

Het kind beseft in deze fase steeds meer dat het een eigen persoontje is dat los van de vertrouwde volwassene bestaat. Autonomie en individuatie staan centraal. Het kind krijgt een eigen wil, ontdekt het woord 'nee' en het woord 'ik', wil alles zelf doen, is eerst negatief en koppig en daarna pas meegaand, wil invloed op zijn omgeving uitoefenen, maar heeft toch nog steeds graag de volwassene op een afstandje. Het liefst in zicht. Dat heeft het kind nodig om zich veilig te voelen. Het kind wil los komen van de 'belangrijke ander', maar tegelijkertijd is het bang om deze te verliezen. Op deze manier verkeert het kind in een conflictsituatie, waardoor moeilijkheden in de interactie met de omgeving kunnen ontstaan. Deze leeftijdsfase is niet gemakkelijk: zelf doen en zelf ontdekken staan centraal, ook dat wat het kind nog niet zelf kan. Beperking van de eigen wil leidt makkelijk tot frustratie en driftbuien. Soms zo hevig dat ze er zelf bang van worden. Bang voor de boze woorden die er kunnen vallen, bang om afgewezen te worden en bang jezelf te verliezen.

Het kind kan problemen oplossen door te denken, maar de manier waarop het denkt, is op dit niveau nog niet logisch; het denken is egocentrisch, vanuit zichzelf gericht en gaat maar één richting uit. Het kind heeft nog een irreële inschatting van zichzelf. Het is in deze fase nog moeilijk om te onthouden wat er wel en niet mag. Dit wordt in kleine stapjes geleerd. Als er dan toch gedaan wordt wat niet mag, is dat vaak niet opzettelijk: de drang om zelf te doen is sterker dan de wil van de opvoeder. Van intern geweten is nog geen sprake dus ook niet van echt schuldgevoel achteraf, hooguit besef dat het iets verkeerd deed.

Het kind zoekt de nabijheid van andere kinderen maar van samenspel is nog geen sprake. Het kan zich nog niet verplaatsen in de ander. Het gaat steeds meer onderzoekend om met spel materiaal.

Het kind heeft gevoelens van trots, angst, verdriet, jaloezie en liefde. Woede en fysiek geuite onmacht zijn op personen gericht, vooral op diegenen die het belemmeren in het uitvoeren van zijn eigen wil of frustratie veroorzaken, maar is nog heel ongericht. Verder is het kind in deze fase bang voor beschadiging van eigen lichaam.

3.1 Passende begeleidingstijl bij de eerste individuatiefase (18-36 maanden)

Begeleiding is in deze fase gericht op het vergroten van autonomie, echter binnen duidelijke grenzen en aangegeven keuzes of structuur. Een evenwicht vinden tussen zelfbepaling van de cliënt en het aanbieden van grenzen of mogelijkheden is van groot belang. In de eerste individuatiefase overheerst de individuele benadering maar met bewust gehanteerde leermomenten in de groep. Nabijheid is nodig zonder te worden ervaren als onnodig betuttelend. Deze dient om bij te sturen op basis van (samen) gemaakte regels en afspraken. Tijdens momenten van begeleiding op afstand kan er ervaring opgedaan worden met meer zelfstandig functioneren.

De omgeving biedt nog duidelijk begrenzing, al is tevens stimulering van initiatieven een punt van aandacht. Een vertrouwensrelatie wordt opgebouwd en in stand gehouden door een benadering die een zekere houvast biedt. Een dergelijke relatie kan in de begeleiding bewust gebruikt worden. Duidelijkheid voorkomt verwarring. Je bent voorspelbaar en betrouwbaar waardoor de ander zich veilig voelt. Bij die duidelijkheid hoort ook dat je geen verzet oproept door een handeling te vragen als je wil dat het gebeurt. Bijvoorbeeld “kom we gaan” in plaats van “ga je mee?” of “kom, we gaan eten” in plaats van “kom je eten?”. Zorg dat de boodschap duidelijk en helder is; geef aan welke handeling je verwacht of (eventueel) samen gaat doen.

De kunst is om de eigen wil in banen te leiden. De strijd aangaan en op je strepen staan als begeleider heeft vaak een averechts effect. Dit betekent niet dat je alles maar moet laten gebeuren. Ieder mens heeft een eigen wil, een belangrijke drijfveer in het leven en in de ontwikkeling. Maar wat iemand wil, mag niet ten koste gaan van een ander. Pak het diplomatiek aan, leid af. Geef bijvoorbeeld een keuze uit twee alternatieven, daardoor ervaart de cliënt regie in het kiezen.

Omdat er nog geen sprake is van een intern geweten, wordt de boosheid van de begeleider alleen op dat moment uvelend gevonden. Verwacht dus geen blijvend schuldbesef of het kunnen onthouden van de gemaakte regels en afspraken. De aanwezigheid van de begeleider en de begeleiding van het gedrag blijven nodig, elke dag weer opnieuw. Het weten dat iets niet mag, verandert langzaam door herhaling in ‘ik heb het eerder gehoord, ik heb het ge-weten’. Van daaruit ontwikkelt zich het geweten. Om de ander te kunnen confronteren met ongewenst gedrag is een vertrouwensband nodig en een benadering die een zeker houvast biedt.

Er kunnen nog geen oplossingen of alternatieven bedacht worden. Doe dat samen. Help weer op weg door de activiteit rustig te hervatten op de gewenste manier. Geef gedoseerde verantwoordelijkheid. Benoem kort de mogelijke oorzaak van bijvoorbeeld knijpen: “Je vindt het spannend”. Daarna eventueel het effect en het gewenste gedrag, bijvoorbeeld: “Dat doet pijn, geef mij maar een hand”. Of formuleer kort het alternatief: “Ga maar vragen of je mag kijken” en voer samen de handeling uit. Niet teveel confronteren met gedrag. Realiseer je dat er nog niet zelf een oplossing/ alternatief bedacht kan worden.

Scheidingsangst speelt in deze fase een belangrijke rol. Beginnend in de vorige fase maar kan door lopen tot in het derde levensjaar. Aanwezigheid hoeft weliswaar niet meer zo letterlijk nabij als in de voorgaande fase, maar het is belangrijk dat er gereageerd wordt op signalen.

Vertel, als je weggaat, duidelijk waar je naar toe gaat, wat je gaat doen en dat je weer terugkomt. Een knuffel of een vast vertrouwd voorwerp (transitional object) kan behulpzaam zijn om je afwezigheid te overbruggen. In deze periode kunnen er door scheidingsangst slaapproblemen voorkomen. Behalve scheidingsangst zijn er ook andere angsten die een rol kunnen gaan spelen (zie volgende fase).

Kernwoorden eerste individuatiefase

- autonomie (ik – ander, eigen wil, de ‘nee’ fase)
- scheidingsangst
- vertrouwensband
- houvast biedende benadering
- duidelijke boodschappen
- bijsturing op basis van kaders/gemaakte (huis)regels en afspraken zonder terechtwijzing
- beloning van sociaal gedrag
- gedoseerde verantwoordelijkheid
- fysiek meer afstand indien mogelijk
- evenwicht zelfbepaling – grenzen
- valkuil machtsstrijd (diplomatie)

3.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase

Uitgaande van een cognitief ontwikkelingsniveau boven de 18 maanden: verstoorde autonomieontwikkeling, waarbij te veel of te heftig gereageerd wordt (geldingsdrang) en negatieve gevoelens worden ontweken. Het kan ook uitmonden in het zich volledig over geven aan de omgeving, zich volledig afhankelijk en passief tonen.

Mogelijk signaalgedrag: constant om aandacht van belangrijke anderen vragen, niet alleen kunnen zijn, geen of weinig interesse voor materiaal, geen interesse voor leeftijdgenoten, onrustig, overbeweeglijk, chaotisch, overdreven koppig, eigen wil doordrijvend, negatief, opstandig, uitdagend, ontremd, destructief, geïrriteerd, reagerend vanuit lust-onlustprincipe of juist passief, weinig eigenheid, imitatie van anderen, teruggetrokken, bang.

Aspecten van bejegening bij kenmerkende problematiek in deze fase:

Ruimte bieden én bijsturen en helpend begrenzen, gedoseerde verantwoordelijkheid, indien mogelijk uitbreiden en stimuleren van (samen doen van) activiteiten.

Individuele nabijheidbiedende benadering. Rustig en (emotioneel) beschikbaar blijven ook bij een conflict. Creëer waar mogelijk op een rustiger moment onderhandelings- of keuzemogelijkheid.

4 Identificatiefase (3 – 7 jaar)

Het kind wordt steeds ‘zelfstandiger’, stelt zich actiever op en neemt initiatieven ten opzichte van anderen en activiteiten. Aan het begin van deze fase is de peuter (3 tot 4 jaar) nog erg afhankelijk van de aanwezigheid van belangrijke anderen om zich te gedragen volgens bepaalde normen en waarden. Zonder de volwassene wordt de verleiding soms te groot om iets te doen wat niet mag. Aan het eind van de identificatiefase heeft het kind (de kleuter) besef van eenvoudige sociale regels en kan zich in toenemende mate aan deze regeltjes houden, ook als de volwassene niet in de buurt is. Het spiegelt zich steeds meer aan belangrijke anderen die een rolmodel vervullen en voelt zich tegelijkertijd almachtig.

Kleuters kunnen ook ineens weer bang zijn om alleen gelaten te worden; vastklampen als je weggaat of als er zich een nieuwe situatie voordoet. Het kind kan zich zonder vertrouwde persoon wel staande houden in een vertrouwde omgeving.

Het contact met de volwassene verloopt vooral via taal en spel. Een peuter probeert steeds meer grip te krijgen op de wereld om zich heen en doet dit door veel vragen te stellen. Kleuters vragen non-stop naar het waarom. Deels uit nieuwsgierigheid, deels gewoon om het babbeltje. Het kind leert gedachten omzetten in vragen, leert vragen formuleren en leert van de antwoorden die het krijgt. Peuters zijn nog niet in staat om situaties vanuit het perspectief van de ander te bekijken. Ze zien alles vanuit hun eigen positie: egocentrisch (wat niet hetzelfde is als egoïstisch). Ditzelfde geldt voor het aanvoelen van emoties bij de ander. De onrijpheid in het denken zorgt ervoor dat ze elkaar kunnen kwetsen of pijn doen. Ze hebben nog onvoldoende zicht op hoe hun doen en laten overkomt op de ander. Dit (beginnend) vermogen is pas vanaf ongeveer het zesde jaar aanwezig en ontwikkelt zich steeds verder. Het kind is veelal nog impulsief: denken en doen gaan vaak gelijk op. Consequenties worden nog niet (peuters) of onvoldoende (kleuters) overzien en afgewogen.

In de peuterperiode kunnen kinderen bang zijn voor “de gekste dingen”: bang om te vallen, want stel je voor dat je in honderd stukjes breekt. Bang voor douchewater, straks spoel je door het putje. Bang in het donker. Bij peuters en kleuters lopen fantasie en werkelijkheid makkelijk door elkaar (magische wereld): fantasie is werkelijkheid, denk aan zelfbedachte enge monsters. Het vermogen om onderscheid tussen fantasie en werkelijkheid te maken, ontwikkelt zich in de loop der jaren onder invloed van denkontwikkeling en ervaring. Aan het eind van de kleuterperiode is het steeds meer mogelijk om uit elkaar te houden wat echt en wat maar een bedenkfel is. Dit realiteitsbesef levert wel een nieuwe angstbron op, want die werkelijkheid is vaak ingewikkeld en onoverzichtelijk.

Peuters spelen nog voornamelijk naast elkaar, kleuters steeds meer met elkaar. Ook kleuters zijn nog erg gericht op vervulling van eigen wensen. Dit, tezamen met het nog onvoldoende ontwikkelde invoelingsvermogen, zorgt ervoor dat het samenspel nog niet op de manier plaatsvindt zoals dat aan het eind van deze fase (5-6 jarigen) te zien is. Spelletjes met duidelijke regels zijn in de kleuterperiode geliefd.

Het kind kent aan het eind van deze fase gevoelens van spijt en (beginnende) schaamte en kan in toenemende mate praten over zijn eigen gedrag. Het kind heeft angst om niet geaccepteerd of gewaardeerd te worden door belangrijke anderen en kent faalangst. Het kind kent ook gevoelens als geluk. Het gevoel voor goed en fout is nog heel zwart/wit. Boosheid en woede kan het heel gecontroleerd richten op de persoon. In de omgang met materiaal toont het kind creativiteit en fantasie. Ook in de taal wordt fantasie duidelijk.

4.1 Passende begeleidingsstijl bij de identificatiefase (3-7 jaar)

De cliënt is in deze fase afhankelijk van belangrijke anderen wat betreft het bijbrengen en corrigeren van zijn gedrag en zijn denken. Dit kan hij nog niet voldoende zelf. Alleen jouw boosheid bij afkeuring op dat moment wordt vervelend gevonden. Dit houdt in dat jouw aanwezigheid en begeleiding, richting geven aan het gedrag, steeds nodig zijn. Elke dag weer. De impulsiviteit aan het begin van deze fase is met wat afleiding vaak wel op een ander spoor te brengen. Uitleg wordt, naarmate de fase vordert, steeds belangrijker. Er is sprake van een beginnend geweten. Begeleiding is gericht op het stimuleren van initiatiefname, verantwoordelijkheid leren dragen (op basis van succeservaringen) en het vormen van identiteit. Het voordoen van gewenst gedrag is dan ook belangrijk. Evenals nabijheid zonder betutteling.

Bied ruimte voor fantasie. Corrigeer alleen als de fantasieverhalen een gevoel van onveiligheid of angst geven. Het waarom wordt steeds belangrijker en brengt de realiteitszin op gang. Door op de vraag in te gaan, door iets te vertellen over het onderwerp van de vraag, voelt de cliënt zich serieus genomen en niet afgeremd in het stellen van vragen. Jouw correcties, suggesties en woorden brengen de realiteitszin op gang. Daardoor wordt het vermogen om rekening te houden met een ander ontwikkeld. Sociaal leren staat in deze fase centraal. Kijken hoe anderen iets doen. De cliënt leert rekening te houden met anderen door te benoemen wat het effect is en wat het mogelijke gevolg zou kunnen zijn. Het gedrag wordt bijgestuurd door uitleg en ombuigen, iedere keer weer.

Een groepsgerichte benadering met het oog op sociaal leren is in deze fase aan de orde. Een uitnodigende (uitdagende), stimulerende benadering waarbij groepsregels een algemeen kader aangeven is belangrijk. Bij stressvolle of nieuwe situaties wordt tijdelijk individuele ondersteuning geboden. Confrontatie met sociaal gedrag kan plaatsvinden binnen de groep, terwijl meer inzichtgevende of persoonlijke confrontatie individueel gebeurt. Affectiviteit in de relatie is enerzijds een voorwaarde voor het sociaal leerproces, anderzijds is het belangrijk deze relatie professioneel te hanteren (losmakingproces).

Verantwoordelijkheid leren dragen is een centrale doelstelling (op basis van succeservaringen). Het accent in de begeleiding verschuift in deze fase steeds meer van samen doen naar stimuleren tot zelf doen en zelf oplossingen bedenken.

Kernwoorden identificatiefase

- stimuleren van initiatiefname
- sociaal leren staat voorop
- beginnende gewetensvorming
- identificatiefiguur
- impulsief ego
- individuele benadering tijdens stressmomenten
- invoelen emoties komt op gang
- het eigen maken van normen en waarden komt op gang (internaliseren)
- aanwezigheid en begeleiding (bijsturing) blijven nodig
- fantasie – werkelijkheid; realiteitsbesef groeit
- naast elkaar spelen – samen spelen

4.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase

Herhaalde initiatiefname met negatieve sociale consequenties kan leiden tot angsten, schuldgevoel, verlaagde zelfwaardering, en tot verschillende vormen van compensatiegedrag: overdrevenheid, onechtheid, dwangmatigheid, opstandigheid en ontremdheid.

Mogelijk signaalgedrag: depressiviteit, passiviteit of motorische hyperactiviteit, tekort aan creativiteit, starheid, fobieën, dwangmatigheid, overdreven zelfvertrouwen en ondernemingslust of juist geremdheid/teruggetrokkenheid en apathie. Afhankelijk van de supervisie van belangrijke anderen, egocentrisch, autoriteitsconflict, faalangst, zwakke interactie met leeftijdgenoten, tekort aan zelfregulatie, impulsiviteit/impulsieve agressie, vluchten naar fantasiewereld, somatische klachten bij psychische spanningen, gebrek aan initiatiefname naar de omgeving in contacten en activiteiten, spullen wegnemen en ander sociaal niet geaccepteerd gedrag.

Aspecten van bejegening bij kenmerkende problematiek in deze fase:

Bied ondersteuning om het zelfvertrouwen te vergroten waardoor meer initiatief genomen kan worden. Duidelijke betrouwbare grenzen bieden met uitleg over het waarom. Zorg voor activiteiten die succeservaringen opleveren zodat eigenwaarde bevestigd en vergroot wordt.

Houvastbiedende individuele benadering in stressvolle situaties, bij problemen en conflicten.

5 Realiteitsbewustwording (7 – 12 jaar)

De meeste kinderen zitten tussen hun 7e en 12e op de basisschool. De wereld gaat steeds meer voor hen open. In deze 5e fase gaat het kind logisch denken, waardoor het oorzaak en gevolg aan elkaar gaat koppelen en rekening gaat houden met reële situaties. Er zullen eisen aan het kind gesteld gaan worden die bij deze leeftijd passen. Zij gaan ook nieuwe vaardigheden leren waardoor hun leefwereld toegankelijker voor hen wordt. Als eerdere fasen goed doorlopen zijn, heeft het kind in toenemende mate zelfvertrouwen en voldoende eigenwaarde om tot prestaties te komen. Er is interesse en belangstelling voor de omgeving. Een kind dat voldoende gevoel van eigenwaarde heeft, zal gemakkelijker aansluiting vinden bij andere kinderen en invulling kunnen geven aan vrije tijd. Ook zullen teleurstellingen gemakkelijker geaccepteerd kunnen worden; de frustratietolerantie is toegenomen.

Het kind maakt zich sociale regels eigen, leert verantwoordelijk te zijn, heeft een geïnternaliseerd geweten, kan samenwerken en ontwikkelt vriendschappen. Vanaf het zesde levensjaar worden de relaties met leeftijdgenoten belangrijker en sterker. Voor de sociale en emotionele ontwikkeling zijn goed verlopende relaties met leeftijdgenoten onontbeerlijk. In groepsverband leren kinderen zich aan te passen aan de groepsregels, met elkaar te onderhandelen en met elkaar conflicten aan te gaan en op te lossen. Het kind krijgt in deze leeftijdsfase op school steeds nieuw materiaal aangeboden dat hij vervolgens moet proberen te begrijpen en in te passen in datgene dat hij al weet en ervaren heeft. Ieder kind is wel eens bang om te mislukken, fouten te maken of het verkeerd te doen. Sommige kinderen zijn echter zo vaak bang om te falen, dat hun prestaties hierdoor beïnvloed worden. Kinderen die onzeker zijn over hoe de dingen en zichzelf in elkaar zitten, zijn minder goed toegerust om nieuwe leerstof aan te kunnen. Zij overzien niet wat je van hen vraagt en worden daardoor angstig en onzeker. En als je angstig en onzeker bent, kun je niet goed presteren en ben je niet creatief in het bedenken van mogelijke oplossingen. Op die manier ontstaat faalangst. Kinderen in de basisschoolleeftijd die bang zijn, laten dat over het algemeen merken door lichamelijke klachten of via gedrag. Bange kinderen kunnen hun angst ook uiten door overdreven druk te zijn of door juist heel stil te worden. Het kind heeft angst om niet gewaardeerd te worden, het kent sociale angst. Zij kunnen ook moeite krijgen met in- en/of doorslapen of hun eetlust kan verminderen.

Indien er sprake is van fysiek gerichte woede is deze gecontroleerd en heeft soms zelfs iets bestraffends, vanuit zwart/wit denken en strenge gewetensvorming. De nuancering ontbreekt vaak nog. Kinderen maken daardoor nog wel eens verkeerde interpretaties waardoor ze eigen ervaringen negatief labelen (“Ik ben stom, ik kan het toch niet”).

In het omgaan met materiaal wordt de realiteit nagebootst; fantasiespelletjes zijn niet meer zo intensief. Daarnaast is het kind creatief en gericht op productiviteit en kan daarin geestdriftig geobsedeerd raken. Als kinderen op de basisschool zitten, gaan zij steeds meer in groepsverband en meer associatief spelen, wat wil zeggen dat zij spelletjes en attributen van elkaar afkijken en overnemen en dat zij ook spel-materiaal van elkaar lenen of gebruiken.

Naarmate kinderen ouder worden gaan zij meer coöperatief spelen, met als doel samen iets te bereiken. In de omgang met leeftijdsgenootjes kan het kind steeds beter geven en nemen, onderhandelen en samenwerken. Daarnaast speelt sociale competitie een toenemende rol. Kinderen in deze fase willen hun eigen lichamelijke prestaties meten. De omgang met volwassenen wordt vormgegeven in sociale en cognitieve prestaties. De wereld van het kind speelt zich in toenemende mate buiten het huis af. Bijvoorbeeld de leerkracht weet het beter dan de eigen ouder(s). Het taalgebruik kenmerkt zich door realiteitszin, praktisch en feitelijk.

5.1 Passende begeleidingstijl bij de realiteitsbewustwording (7-12 jaar)

Cognitieve vermogens groeien naarmate de cliënt daarvoor de gelegenheid, de rust, de ruimte en de tijd krijgt. Als cliënten voldoende geleerd hebben en positieve ervaringen hebben opgedaan, zijn zij over het algemeen goed voorbereid en kunnen zij de bredere sociale wereld aan waarin zij nu terecht zijn gekomen. Belangrijk hierbij is dat er een consequente, voorspelbare, duidelijke, gestructureerde, liefdevolle en op de cliënt gerichte begeleiding aan vooraf is gegaan.

Daarnaast is het van belang om tijdig te signaleren wanneer een cliënt vastloopt in zijn relaties met anderen en na te gaan hoe dat komt; is hij onzeker, egocentrisch, te weinig weerbaar, ontbreken er sociale vaardigheden of is er onvoldoende basisveiligheid aanwezig? Indien nodig beweegt de begeleiding mee met de emotionele fase waarin de cliënt zich bevindt. Dit kan betekenen dat je (tijdelijk) terug moet gaan naar de begeleidingstijl van een eerdere fase.

Begeleiding in deze fase is met name gericht op stimuleren van zelfstandigheid en zelfvertrouwen. Begeleiding en ondersteuning op afstand, steunend en voorwaarden-scheppend voor maximale zelfverantwoordelijkheid, maar niet betuttelend. Opdoen van positieve leerervaringen. Begeleiding dient ook te ondersteunen in de interpretaties die de cliënt maakt en soms situaties anders of genuanceerder te labelen.

Een begeleider speelt een grote ondersteunende rol: is inzichtgevend, geeft vanuit een vertrouwensrelatie positieve feedback, helpt bij het maken van belangrijke keuzes, is een rolmodel, maakt loyaliteitsconflicten inzichtelijk. Ook moet de begeleider voor situaties die stress opleveren, emotioneel beschikbaar zijn. Dit kan naarmate de fase vordert meer op afstand zijn, bijvoorbeeld via de (mobiele) telefoon.

Kernwoorden realiteitsbewustwording

- logisch denken (oorzaak - gevolg)
- wereld speelt zich meer buitenshuis af
- relaties met leeftijdsgenoten worden belangrijker en sterker
- zelfvertrouwen en eigenwaarde
- frustratietolerantie neemt toe
- begeleiding voorwaarden-scheppend en op afstand, hulp bij keuzes
- erkenning van eigen prestaties
- sociale competenties
- sociale (faal)angst
- productiviteit en creativiteit in het omgaan met de materiële wereld
- competentiedrang
- conformisme aan vaste regels
- vorming moreel ego afhankelijk van het oordeel van anderen

5.2 Kenmerkende problematiek die voor kan komen bij deze fase

Als een cliënt in eerdere fasen veel onduidelijkheid, onzekerheid en onveiligheid heeft ervaren, heeft hij al zijn energie nodig om zich te handhaven in een voor hem bedreigende omgeving. Er blijft te weinig energie over om te leren, te groeien en zich te ontwikkelen. Cliënten die piekeren, angstig zijn, onzeker (gebrek aan zelfvertrouwen), antisociaal en/of niet over voldoende zelfrespect (minderwaardigheidsgevoelens) en eigenwaarde beschikken, worden in die denkgroei belemmerd.

Door constante ervaringen van niet aan de verwachtingen te kunnen voldoen, ontstaat faalangst die de prestaties opnieuw negatief beïnvloedt. Daarnaast kan er een uitgesproken behoefte bestaan zich te willen bewijzen en waar te maken. In gevallen waar dat niet lukt kunnen uitputtingsverschijnselen, angsten, paniekaanvallen, antisociale gedragingen, enzovoort ontstaan. Mogelijk signaalgedrag: negatief zelfbeeld, faalangst, zich bedreigd voelen, zich benadeeld voelen, fobieën, crimineel gedrag, alcohol, drugsgebruik.

Aspecten van bejegening bij kenmerkende problematiek in deze fase:

Stimuleren van initiatief, verantwoordelijkheid en creativiteit. Begeleiding op afstand met vertrouwde terugvalbasis, denk aan personen, plek en activiteiten. Ruimte bieden voor onderhandeling op basis van respect en gelijkwaardigheid. Ondersteun bij stressregulering en bij conflicten door bijvoorbeeld (achteraf) gerichte vragen te stellen.

In deze publicatie hebben wij getracht een praktisch bruikbare weergave van de verschillende fasen in de emotionele ontwikkeling te geven. De SEO (Schaal voor Emotionele Ontwikkeling), ontwikkeld door Anton Došen en de daarop volgende uitgaven van de schaal hebben gediend als uitgangspunt. Met behulp van deze schalen (SEO-R² en SEO-V) kan een inschatting gemaakt worden van de emotionele ontwikkeling van een cliënt. Vervolgens kan beoordeeld worden of deze ontwikkeling al dan niet in overeenstemming is met het overige niveau van functioneren. Eventuele gedrags- en psychische problemen kunnen op deze manier als signaalgedrag worden gezien.

Naast de weergave van de verschillende fasen, biedt deze publicatie praktische handvatten voor begeleiding en behandeling. Individuele aanpassingen blijven hierbij van belang.

De belangrijkste aandachtspunten uit de publicatie op een rijtje:

- Emotionele ontwikkeling maakt iedereen door en heeft invloed op je functioneren.
- Houd rekening met het levensverhaal, wat heeft iemand meegemaakt.
- Breng naast de cognitieve ontwikkeling en vaardigheden ook de emotionele ontwikkeling en onderliggende behoeften in kaart.
- Ga uit van de veronderstelling dat het emotionele niveau niet hoger uitkomt dan het cognitieve.
- Is de ontwikkeling harmonisch/disharmonisch: 'kunnen' en 'aankunnen'.
- Zorg voor een begeleidingsstijl die past bij de emotionele ontwikkelingsfase en onderliggende behoeften.
- Aansluiten bij emotionele behoeften zorgt voor groei en ontwikkeling.
- Beweeg mee bij stress, denk weer aan 'kunnen' en 'aankunnen', dit geldt voor ons allemaal.
- Reguleer eerst de stress, maak connectie en kom pas daarna in alle rust terug op de situatie.
- Denk ook aan je eigen draagkracht.

Overzicht van de emotionele ontwikkeling (Grotendeels gebaseerd op de SEO-V)

	Omggaan met het eigen lichaam	Omggaan met belangrijke anderen	Omggaan met een veranderende omgeving - permanentie van object	Differentiatie van emoties
FASE 1 0-6 maanden adaptatie	Ontdekken van eigen lichaamsdelen en verwerken van sensorische (voelen, ruiken, proeven) en autonome prikkels (bu spijsvertering).	Vooral bezig zijn met zichzelf, regulatie door de ander (inspanning/ontspanning); contact vooral via directe zintuigen: tastzin, reuk, smaak.	Geen mentaal beeld van de omgeving. Weg is weg.	Inspanning en ontspanning; hevige (onlust/schrik/angst) reacties op ongewone of intensieve sensorische/zintuigelijke prikkels. Uitersten in emoties; bu apathisch/hevig opgewonden.
FASE 2 6-18 maanden eerste socialisatie	Ontdekken van eigen lichaam als instrument; grof lichaamsschema; grove motoriek.	Sterke oriëntatie naar en afhankelijkheid van belangrijke anderen; contact via directe zintuigen (voelen, ruiken, proeven) en horen, zien en kinesthetische belevenissen (gebaseerd op spierbewegingen), lichamelijk contact en materiaal.	Ontwikkeling van materiele permanentie van object; kort zoeken naar verdwenen voorwerpen; eventueel gebruik van transitionele voorwerpen (een knuffel of ander belangrijk/dierbaar voorwerp).	Lust en onlust, angst voor of woede bij scheiding (separatie angst), angst voor vreemden (eenkennigheid), plezier bij contact met belangrijke anderen.
FASE 3 18-36 maanden eerste individuatie	Ontdekken van lichaam m.b.t. doelgericht handelen. Beleving van het eigen lichaam als centrum van de wereld (egocentrisch, almachtig); fijne motoriek.	Ontdekken van eigen wil; strijd voor autonomie (zelfbepaling); boosheid na langere scheiding; contact via taal, voorwerpen en horen en zien.	Gericht zoeken naar verstopte voorwerpen; transitionele (vervangende) voorwerpen; mentaal beeld van de omgeving.	Trots, jaloezie (gericht op de aandacht van de belangrijke ander), verdriet, plezier, woede (driftbuien), angst voor beschadiging eigen lichaam of angst voor verlies van autonomie.
FASE 4 3 tot 7 jaar identificatie	Vinden van de gender-identiteit door rolmodellen. Het innerlijke gevoel een jongen, een meisje of (geen van) beiden te zijn. Eenduidig gebruik van specifieke geslachtskenmerken om een onderscheid te maken tussen de biologische verschillen.	Beginnende acceptatie van sociale regels (van extern tot eigen geweten), beginnende empathie; identificatie met belangrijke anderen; speels en verbaal contact.	Zekerheid in bekende omgeving zonder vertrouwd persoon en in onbekende omgeving met vertrouwd persoon. Durft afstand te nemen van het geliefde object in een vertrouwde omgeving.	Plezier (vooral in contact), beginnende empathie (meevoelen/invuolend vermogen), angst om niet geaccepteerd te worden door de belangrijke andere, faalangst, beginnende schaamte en schuldgevoelens.
FASE 5 7 tot 12 jaar realiteitsbewustwording	Realistische zelfwaarneming en inschatting van de eigen lichamelijke prestaties met anderen (competitie).	Overname/verinnerlijking van sociale regels: ontwikkeling van het geweten; contact via sociale en cognitieve prestaties.	Zekerheid/initiatief in onbekende omgeving; interne permanentie van object.	Besef van eigen waarde, sociale angst (acceptatie door medecliënten/leeftijdsgenoten), teleurstelling, eigen geweten, lichamelijke en sociale schaamte, plezier (ook bij competitie).

Omgang met medecliënten/leeftijdsgenoten	Omgang met materiaal - activiteiten	Communicatie	Affectregulatie
Geen aandacht voor medecliënten/leeftijdsgenoten of waarneming in de zin van objecten.	Geen interesse of toevallig ontdekken, vooral via de directe zintuigen (likken, ruiken, tasten).	Ongerichte uitdrukking met het hele lichaam, imiterend of stereotype (geluiden, mimiek).	Affectregulatie via zelfstimulatie/automutilatie; ontbrekende impulscontrole (vooral bij sterke prikkels), stressregulatie vindt plaats door de ander.
Beginnende interesse; lichamelijke imitatie van medecliënten/leeftijdsgenoten; parallelspeel.	Manipulatie van materiaal in de directe omgeving; ontdekt vorm en geluid, ontdekken van sensopatisch spel materiaal (denk aan water, zand, klei e.d.).	Kan aandacht delen met een ander persoon; (aan)wijzen, nadoen, enkele woorden.	Affectregulatie door contact met belangrijke andere(n); ongecontroleerde boosheid naar de omgeving, met name gericht op de belangrijke ander (bijv. slaan, duwen).
Beginnende interactie/ groepspeel; daarbij op zichzelf gericht, dominant in de interactie.	Doelgericht onderzoeken/ ontdekken van materialen en structuren, gericht op het proces.	Begin van taal/iets willen vertellen, gebruik van de ik-vorm; 'nee' zeggen, uitdagend/grenzen opzoeken, op zichzelf betrokken.	Beginnende affectregulatie door evenwicht tussen zelfbepaling en externe regulatie (bijsturen door de belangrijke ander). Beginnend vermogen tot het sluiten van compromissen. Ongecontroleerd protest/ drift, boosheid, fysiek of verbaal ("nee") tegen veroorzakers van frustratie/ wilsbeperking. 'Koppigheidsfase'.
Inhoudelijk betrokken interactie; spelen met anderen, ontstaan van vriendschap; plezier bij contact.	Creatieve en fantasievolle omgang, gericht op het resultaat.	Eenvoudige gesprekken (eigen leefwereld, waaromvragen, fantasiewereld), eenvoudige zelfreflectie.	Zelfstandige affectregulatie wordt geoefend en lukt steeds beter. Kan al meer zelf maar heeft nog veel de ander nodig (voor geruststelling, stimulering, begrenzing). Impulsieve uitbarstingen tegen de persoon die de frustratie veroorzaakt.
Constructieve, doelgerichte, sociale samenwerking (spel en werken in een team); hechte, loyale vriendschap; competitie.	Doelgericht, constructief, productief omgaan met materiaal/activiteiten, gericht op een product.	Voert een dialoog over reële onderwerpen/thema's (beginnend discussiëren, argumenteren, concluderen); vermogen tot inzicht.	Zelfregulatie, gericht op normen en waarden van de omgeving; meestal controle en onderdrukking van impulsieve uitingen van boosheid.

Bronnen en andere leessuggesties

Bronvermelding omschrijving fasen en begeleidingstijl

- Bettinger, G. & Van Neck, A. (2021). *Anders kijken naar 'probleemgedrag'*. VVO Tijdschrift, 40(2), 6-11.
- Bruijn, J. de, Vonk, J., Broek, A. van den, Twint, B.(red.) (2017). *Handboek emotionele ontwikkeling en verstandelijke beperking*. Amsterdam: Boom.
- Došen, A. (2014). *Psychische stoornissen, probleemgedrag en verstandelijke beperking een integratieve benadering bij kinderen en volwassenen*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Došen, A & Vonk, J. (2018). *Syllabus Theoretische achtergrond emotionele ontwikkeling behorende bij Cursus RINO Groep Emotionele ontwikkeling en welbevinden: Diagnostiek (SEO-V en SEO-R²) en interventies*.
- Groot, R. de (2019). *SEO-R² kleurenprofiel*. Doetinchem: Graviant.
- Kesler, A. (red.) *GroeiGids & GroeiGids App (2017)*. Amsterdam: GGD.
- Morisse, F. (2021). *Emotionele ontwikkeling bij personen met een verstandelijke beperking. Onderzoek naar de Schaal voor Emotionele Ontwikkeling en een aansluitende coachingsmethodiek*. Proefschrift ingediend aan de Universiteit Gent.
- Morisse, F. & Vandevelde, S. (red.) (2021). *Emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking en geestelijke gezondheidsproblemen. Theorie, onderzoek en praktijk*. Antwerpen: Gompel & Suacina
- Morisse, F., De Belie, E., e.a. (2017). *Emotionele ontwikkeling in verbinding. Coachingsmethodiek voor begeleiders van cliënten met probleemgedrag*. Antwerpen: Garant.
- Morisse, F., Došen, A. (2017). *SEO-R² - Schaal voor Emotionele ontwikkeling van mensen met een verstandelijke beperking - Revised². Instrument voor assessment*. Antwerpen: Garant
- Morisse, F., Sappok, T., De Neve, L., Došen, A. (2017): *SEO-V: Schaal voor Emotionele Ontwikkeling van mensen met een verstandelijke beperking-Verkort*. Antwerpen: Garant.
- Morisse, F., De Neve, L., Došen, A. (2019): *Emotionele ontwikkeling en verstandelijke beperking vanuit ontwikkelingsdynamisch perspectief: state of the art*. TOKK 44 • 3/4
- Luiten, A., Wurschy, P. (2019). *Ontwikkelingspsychologie voor Zorg & Welzijn*. A&P Publishing.
- Sappok, T., e.a. (2016). *Scale of emotional development-Short* in: *Research in Developmental Disabilities*. Volume 59, December 2016, Pages 166-175.
- Sappok, T. Došen, A., e.a. (2019). *Standardizing the assessment of emotional development in adults with intellectual and developmental disability* in: *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities* February 2020, 33(1)
- Sterkenburg, P.S., e.a. (2021). *Scale of emotional development-short: Reliability and validity in two samples of children with an intellectual disability* in *Research in Developmental Disabilities*. Volume 108, January 2021
- Vignero, G. (2019): *De hechte draad tussen ouder en kind. Beter begrijpen van (probleem) gedrag van kinderen thuis, op school en daarbuiten*. Antwerpen: Garant.
- Vignero, G. (2017): *Ontwarring en ordening van de draad*. Antwerpen: Garant.
- Vignero, G. (2015): *De draad tussen cliënt en begeleider emotionele ontwikkeling als inspiratiebron in de begeleiding van mensen met een verstandelijke handicap*. Antwerpen: Garant.
- Vonk, J. (2021): *Emotionele ontwikkeling: over basisbehoefte en draagkracht, kwetsbaarheid en plezier. Een denk- en handelingskader voor de praktijk*. Den Haag, Acco.
- Wouwe, H van & Weerd, D. van de (2015): *Het gewone leven ervaren. Triple-C in theorie en praktijk*. ASVZ
- Wouwe, H. van & Weerd, D. van de (2021). *Triple-C, tot hier en verder. Menswaardig begeleiden, organiseren en coachen*. ASVZ.
- Zaal, S. & Boerhave, M. (herziene druk, 2022). *Gehechtheid, basisveiligheid, basisvertrouwen. Begeleiding en behandeling*. Amsterdam: Cordaan.

Suggesties voor bruikbaar materiaal

Vanuit SEN SEO <https://www.samuzw.be/thema/emotionele-ontwikkeling>

- De juiste vraag? Van inschatten van emotionele ontwikkeling naar ondersteuning Reflectievragen (2015)
- Over kunnen, (niet) aankunnen, moeten en (niet) willen. Brochure over emotionele ontwikkeling voor familie van kinderen, jongvolwassenen en volwassenen met een beperking (2015)
- Emotioneel Gezien. Emotionele Ontwikkeling in vijf fasen: ouders getuigen, een film over emotionele ontwikkeling voor ouders, brussen, mantelzorgers, familie, vrienden en professionals.
- Leren in de klas, aandacht voor emotionele ontwikkeling van kinderen en jongeren met een verstandelijke beperking (2017)
- Leren in de klas, aandacht voor emotionele ontwikkeling van kinderen en jongeren (2019)
- Samenleven met een pleeggast. Brochure voor pleegzorgers, mantelzorgers en hulpverleners (2019)
- Posters: vertaling van de SEO-R² (2019)

Ander bruikbaar materiaal

- Bode, A. de, Broere, R.: serie 'Hartenboeken'
- 'Een doos vol gevoelens'
- Delfos, M.: serie therapeutische kinderboeken
- Groot, R. de: SEO-R² Kleurenprofiel Revised². Een werkuorm gebaseerd op de SEO-R².
- De Hermeneutische Cirkel. Bosch, E. & Suykerbuyk, E. (2000).
- Hoofdstuk over emotionele ontwikkeling in het boek Ontwikkelingspsychologie voor Zorg en Welzijn.
- Koeleman, T.: 'Ervaar het maar'
- MATCH-training en MATCH-box. De MATCH-training richt zich op sensitiviteit van de begeleiders en het zelf ontdekken van de passende begeleidingstijl
- Mentemo-spel en boek Emotionele ontwikkeling in verbinding. Coachingsmethodiek voor begeleiders
- SEO-waaijer, zorggroep Alliade
- Serie 'Kijk en Beleef - emotionele vaardigheden'
- Project 'Ik ben Bas'
- The Window Of Tolerance (2015). Dit boekje verduidelijkt het concept van de 'Window of Tolerance' middels getekende beelden.
- Totale communicatie hulpmiddelen (Weerklank gebaren/Visitaal pictogrammen e.d.)
- Triple-C in kaart brengen emotionele behoefte.
- Zie voor de seksuele ontwikkeling van kinderen en jongeren: www.rutgers.nl waar in de webshop voor verschillende leeftijden/ontwikkelingsfasen brochures kunnen worden gedownload.

Websites

<https://hollandsemeesters.cce.nl> (portret Anton Došen)

www.kennispleingehandicaptensector.nl

www.samuzw.be/thema/emotionele-ontwikkeling

www.groeigids.nl

www.opvoeden.nl

www.fortior.info

www.eamhid.eu/need/

www.triplecwerkplaats.nl

www.cce.nl/leren-van-casussen

Aantekeningen

Aantekeningen

Aantekeningen

cordaan